

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 55-56 (2019)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 55-56 (2019)

Ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (;) στον Αρχάγγελο Πρεβέζης (1785) Σύντομη περιγραφή και αποτίμηση

Ηλίας Καραλής, Γρηγόριος Χ. Κουτρόπουλος

doi: [10.12681/prch.28223](https://doi.org/10.12681/prch.28223)

Copyright © 2019, Ηλίας Καραλής, Γρηγόριος Χ. Κουτρόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραλής Η., & Κουτρόπουλος Γ. Χ. (2019). Ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (;) στον Αρχάγγελο Πρεβέζης (1785) Σύντομη περιγραφή και αποτίμηση. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (55-56), 007-024. <https://doi.org/10.12681/prch.28223>

π. Ηλίας ΚΑΡΑΛΗΣ – Γρηγόριος ΚΟΥΤΡΟΠΟΥΛΟΣ¹

Ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (;) στον Αρχάγγελο Πρεβέζης (1785)

Σύντομη περιγραφή και αποτίμηση

Το 1975 στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* ο επιμελητής της τότε Η' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων κ. Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος (νυν ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου της Κύπρου) καταχωρίζει και τεκμηριώνει ερειπωμένο ναό (Εικ. 1), που εντοπίζει 1,6 χλμ. ανατολικά από το χωριό Αρχάγγελος Πρεβέζης, επ' ονόματι της Παναγίας Οδηγήτριας (Αι-δήτρια).²

Μολοντί πρόκειται για ιδιαίτερα αξιόλογο μνημείο, ο ναός (Εικ. 2, 3) μέχρι σήμερα δεν έχει αποτελέσει το αντικείμενο ειδικής μελέτης. Μια συνοπτική αναφορά στην αρχιτεκτονική του, συνοδευόμενη από δύο σχέδια αποτύπωσης υπάρχει στη σχετική με τους σταυρεπίστεγους ναούς διατριβή του Η. Μ. Küpper.³ Ας σημειωθεί ότι εξαιτίας της μακροχρόνιας εγκατάλειψής του το μνημείο σώζεται σήμερα ερειπωμένο, στα πρόθυρα πλήρους καταστροφής του.⁴ Κατά συνέπεια, ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι διττός, αφενός να αποτυπώσουμε και να τεκμηριώσουμε όσα περισσότερα αρχικά στοιχεία σώζονται ακόμη στο μνημείο λαμβάνοντας υπόψιν τις εγγενείς δυσκολίες μελέτης του,⁵ αφετέρου να επεξεργαστούμε αυτά τα στοιχεία και να προβούμε σε

¹ Ευχαριστίες οφείλουμε στον αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τις συμβουλές, τα σχόλια και τις παρατηρήσεις του καθώς και την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από επίσκεψή του στο μνημείο στις 14.8.2008 στο πλαίσιο της καταγραφής των μνημείων της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, με την οποία επί χρόνια ασχολήθηκε.

² ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1975· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 367.

³ Θεωρούμε την ένταξη του ναού της Οδηγήτριας στον κατάλογο της διατριβής του Η. Μ. Küpper ουσιαστική για την τεκμηρίωση του ναού αλλά ελλιπή, γιατί δεν παρουσιάζει το μνημείο στο σύνολό του. Πρβλ. KÜPPER 1990.

⁴ Πρβλ. σε σύγκριση την Εικ. 1 με την Εικ. 2 του παρόντος άρθρου.

⁵ Βασική δυσκολία για τη μελέτη του μνημείου είναι τα ευρισκόμενα εντός αυτού υλικά της τοιχοποιίας και της κεραμοσκεπής, τα οποία συσσωρεύονται από τη σταδιακή κατάρρευσή του και καθιστούν αδύνατη την εκπόνηση μιας ολοκληρωμένης μελέτης του. Επιπλέον, από προφορικές

συμπερασματικές προτάσεις, καθώς ο ναός παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον για την Ιστορία της Αρχιτεκτονικής και της Τέχνης.

Για την ιστορία του ναού εντοπίζουμε ελάχιστες ιστορικές μαρτυρίες που μας διαφωτίζουν. Η σωζόμενη ημιεξήτιλη επιγραφή (Εικ. 4)⁶ στη δεξιά παραστάδα της βόρειας θύρας μάς πληροφορεί ότι η ιστόρηση του ναού πραγματοποιείται το 1785 που αποτελεί και έτος *terminus ante quem* για την ανέγερσή του, καθώς και ότι η επιμέλεια της εντοίχιας διακόσμησης αναλαμβάνεται από Λευκαδίτη ζωγράφο, τον Σπυρίδωνα Καμπίσο Μπέλλο (1750-1816),⁷ που αποτελεί *uniquum* έργο μνημειακής ζωγραφικής του καλλιτέχνη. Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση ο εξεταζόμενος ναός είναι ο αφιερωμένος στην Αι-δήτρια ναός του κατεστραμμένου παλαιού χωριού Λιμπόχοβο (Εικ. 5). Για την ερήμωση του εν λόγω οικισμού έχουν εκφραστεί δύο απόψεις. Κατά τον Σακκά⁸ το χωριό καταστρέφεται το 1873 από τον Βεησέλ μπέη Ντίνο, ενώ κατά τον Γεωργαντζή⁹ καταστρέφεται κατά την επανάσταση των Ηπειρωτών το 1854.¹⁰

Ωστόσο, τείνουμε να διαφωνήσουμε με τους παραπάνω ερευνητές καθώς απαντούν πληροφορίες στην *Επετηρίδα* του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου του έτους 1873/74 σχετικά με τη λειτουργία των σχολείων στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, ότι το χωριό Λιμπόχοβο της Λάμαρης απαρτιθόμυσε τέσσερις οικογένειες.¹¹ Τον ίδιο αριθμό οικογενειών επιβεβαιώνει λίγο αργότερα το 1884 ο Μητροπολίτης Άρτης Σεραφεΐμ Ξενόπουλος στο κλασικό έργο του για την περιοχή.¹² Πληροφορία που μας επιβεβαιώνει για την ερήμωση του οικισμού απαντά στο Σαλναμέ του 1895, στο οποίο καταγράφονται πέντε χανέδες, χωρίς να καταγράφεται κανείς κάτοικος,¹³ ενώ αντιθέτως την ίδια περίοδο το ομώνυμο χωριό Λιμπόχοβο που υπαγόταν στο σαντζάκι του Αργυροκάστρου απαρτιθμεί 454 χανέδες με 1.527 άρρηνες και 1.463 θήλειες.¹⁴

Στο σχετικό απόσπασμα για το Λιμπόχοβο στο έργο του Ξενόπουλου εν πολλοίς απαντούν και πληροφορίες σχετικές με το μνημείο που δημιουργούν κάποια ερωτήματα ως προς την αφιέρωση του ναού. Ως Μητροπολίτης Άρτης και Πρεβέζης ο Ξενόπουλος είχε επισκεφθεί το εν λόγω χωριό, και είχε συ-

μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών έχει αφαιρεθεί από το μνημείο εν είδει ευλογίας και προστασίας.

⁶ Δια χοιρός σπυρίδωνο[ς] | καμπίσο 8 τδ έξ άγία[ς] μαύρας ~1785 | αγπε.

⁷ Πρβλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 62-63.

⁸ ΣΑΚΚΑΣ 1973, 247-248.

⁹ ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ 1987, 33.

¹⁰ Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 69, υποσημ. 63.

¹¹ ΜΠΑΚΑΣ 2010, 125. Ο μικρός πληθυσμός του οικισμού τεκμηριώνεται και από έγγραφο των αρχών του 19^{ου} (αρ. 8814) του Αρχείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, βλ. ΤΣΙΛΗΣ 1986, 426.

¹² Πρβλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 237.

¹³ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003, 307.

¹⁴ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003, 277.

μπεράνει, λόγω των χαρακτηριστικών των κατοίκων, ότι οι κάτοικοι είχαν μετοικήσει από το ομώνυμο χωριό της Αλβανίας. Είχε παρατηρήσει, επίσης, ότι είχαν ασπαστεί τον χριστιανισμό και για την κάλυψη των θρησκευτικών τους αναγκών ανοικοδόμησαν εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Αθανάσιο. Ως εκ τούτου, λοιπόν, θα πρέπει να προβούμε σε έναν πιο ενδελεχή έλεγχο της μαρτυρίας σχετικά με την αφιέρωση του ναού.

Μια περαιτέρω ανάγνωση του δοκιμίου για τη γύρω περιοχή του χωριού μας βοηθά να διαπιστώσουμε ότι στην περιοχή δεν απαντά ναός αφιερωμένος στην Παναγία Οδηγήτρια, παρά μόνο ναοί αφιερωμένοι στην Κοίμηση της Θεοτόκου που βρίσκονται στα χωριά Παλιορόπορος και Δούβιανα¹⁵ καθώς και ότι στην περιοχή της Λάμαρης απαντούν δύο ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο Αθανάσιο. Ο ένας «εις τὰς καμάρας»¹⁶ που υπήρξε καθολικό της Μονής του Αγίου Αθανασίου, στη θέση του οποίου ανεγέρθηκε μετέπειτα ναός για την ενορία του προσφυγικού χωριού του Αρχαγγέλλου, και δεύτερος, ο εν λόγω ναός στο Λιμπόχοβο.

Σύμφωνα με τις παραπάνω πληροφορίες του Μητροπολίτου Σεραφείμ, που κατά την προσωπική μας εκτίμηση δεν λανθάνουν, ο εξεταζόμενος ναός θα πρέπει να ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Αθανάσιο και όχι στην Παναγία Οδηγήτρια, παράδοση η οποία είναι μεταγενέστερη και προέκυψε μέσω άγνωστων σε εμάς διεργασιών που ωστόσο είναι συχνά φαινόμενα στη λαϊκή θρησκευτικότητα και συμπεριφορά.¹⁷

Αρχιτεκτονική

Ο ναός της Οδηγήτριας (Σχ. 1-3), όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχει μέχρι στιγμής μελετηθεί συστηματικά και δημοσιευθεί ως προς την αρχιτεκτονική του.¹⁸ Ο κύριος ναός έχει όχι απόλυτο ορθογώνιο σχήμα ως προς την κάτοψη με διαστάσεις 9,92 μ. επί 6,80 μ. και μολονότι η κάλυψή του έχει καταρρεύσει, φαίνεται ότι ανήκει στον τύπο του μονόχωρου σταυρεπίστεγου ναού¹⁹ και πιο συγκεκριμένα στην τέταρτη παραλλαγή αυτού, σύμφωνα με

¹⁵ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 235-236.

¹⁶ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 239.

¹⁷ Από προφορικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι ο ναός εορταζόταν συνήθως με την τέλεση εσπερινού από τον εκάστοτε εφημέριο της Καμαρίνας τη 15^η Αυγούστου που τιμάται η Κοίμηση της Θεοτόκου. Αξιο παρατήρησης είναι ότι η Παναγία Οδηγήτρια τιμάται την 20^η Ιουνίου.

¹⁸ Το δελτίο του Η. Μ. Κύρρερ στη διδακτορική του διατριβή μολονότι περιλαμβάνει την κάτοψη και μία κατά μήκος τομή του ναού δεν παρουσιάζει το μνημείο στο σύνολό του.

¹⁹ Ως μονόχωρος σταυρεπίστεγος περιγράφεται από τους Δ. Τριανταφυλλόπουλο και Η. Μ. Κύρρερ, βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1975· ΚΥΡΡΕΡ 1990, 64. Για τους μονόχωρους σταυρεπίστεγους ναούς βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1935, 41-46.

την κατάταξη του Π. Βοκοτόπουλου.²⁰ Στον ανατολικό τοίχο του ναού είναι διαμορφωμένη ελαφρά προέχουσα κόγχη χορδής 2,05 μ. και στα νότιά του στέκουν δύο κτιστές αντηρίδες. Στα δυτικά του κύριου ναού διατηρούνται τα κατάλοιπα ορθογώνιου νάρθηκα, ο οποίος καλυπτόταν με δίριχτη στέγη, και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κύριου ναού υπήρχε μεταγενέστερο χαγιάτι πλάτους 3,5 μ. Σήμερα, πέρα από τα ελάχιστα κατάλοιπα του νάρθηκα και του χαγιατιού, στέκουν στη θέση τους τμήματα των τοίχων του κύριου ναού, τα οποία είναι ετοιμόρροπα και κινδυνεύουν άμεσα και αυτά από κατάρρευση.

Πιο αναλυτικά, ο βόρειος είναι ο καλύτερα διατηρημένος τοίχος του κύριου ναού (Σχ. 2). Στην εσωτερική πλευρά του σώζονται οι αρχικοί λίθοι (γενέσεις) της διαμήκουσ θολοδομίας, ενώ πριν από μερικά χρόνια ήταν ορατό ακόμη το ημικυκλικό ίχνος της εγκάρσιας καμάρας (Εικ. 6). Στη θέση τους βρίσκονται οι κατά 0,36 μ. προεξέχουσες παραστάδες του βόρειου τοίχου, στις οποίες έβαιναν τα σφενδόνια που ενίσχυαν τα μέτωπα των δύο διαμήκων ημικυλινδρικών θόλων που κάλυπταν το ανατολικό και το δυτικό τμήμα του κτηρίου. Στη δυτική πλευρά της ανατολικής παραστάδας φαίνεται πως εφάπτόταν το τέμπλο του ναού, το οποίο τον χώριζε σε κυρίως ναό και Ιερό. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου διακρίνεται τοξωτή απόληξη βοηθητικής κόγχης του ιερού. Στο βόρειο τοίχο διατηρούνται επίσης δύο από τα ανοίγματα της εκκλησίας. Πρόκειται για μία θύρα με τοξωτό ανώφλι, λίθινο συμφυές πλαίσιο και εισέχον τοξωτό προσκυνητάρι πάνω από τη θύρα καθώς και ένα ορθογωνικό παράθυρο, με λίθινο πλαίσιο και περίτεχνο κιονίσκο. Στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου διατηρούνται οι οπές των ξύλινων φουρουσιών που στήριζαν τη μονόριχτη στέγη του χαγιατιού.

Ο ανατολικός τοίχος του κύριου ναού (Σχ. 2), ο οποίος βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο καταστροφής διατηρεί σχεδόν ολόκληρη την ημικυκλική κόγχη του Αγίου Βήματος και την κόγχη της Πρόθεσης με χορδή 0,60 μ. Τα τελευταία χρόνια κατέρρευσε το τύμπανο του ανατολικού τοίχου, στο οποίο περιγραφόταν το ίχνος του διαμήκουσ θόλου και μαζί του καταστράφηκε και το δίλοβο παράθυρο του αετώματος (Εικ. 7).

Ο δυτικός τοίχος του κύριου ναού διατηρείται στο συνολικό του ύψος μόνο στο βόρειο άκρο του και το μοναδικό στοιχείο που είναι ορατό ανάμεσα στο υλικό της κατάρρευσης είναι η βόρεια παραστάδα της δυτικής θύρας του ναού. Η αρχική όμως εξωτερική εικόνα του δυτικού τοίχου του κύριου ναού είναι γνωστή από τη φωτογραφία του *Αρχαιολογικού Δελτίου* (Εικ. 1), στην οποία φαίνεται αβαθές τυφλό αψίδωμα πάνω από τη δυτική θύρα, το ίχνος

²⁰ Η τέταρτη παραλλαγή (A4) αναφέρεται στην ενίσχυση με σφενδόνια που βαίνουν σε παραστάδες των σημείων τομής της εγκάρσιας με τη διαμήκη καμάρα, βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 117. Την παραλλαγή του τύπου είχαν ήδη επισημάνει ο Ν. Μουτσόπουλος και ο Χ. Μπούρας, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 168· ΜΠΟΥΡΑΣ 1962, 287.

της δίκλινους στέγης του νάρθηκα και το δίλοβο παράθυρο στο αέτωμα του τοίχου.

Ο νότιος τοίχος έχει καταρρεύσει σε τόσο μεγάλο βαθμό που το υλικό της κατάρρευσης έχει καλύψει σχεδόν κάθε κατάλοιπό του. Τα προβλήματα που οδήγησαν στην κατάρρευση του νότιου τοίχου πιθανότατα είχαν εκδηλώσει τα σημάδια τους αρκετό διάστημα πριν την καταστροφή, γεγονός που δυνητικά τεκμηριώνει την κατασκευή των δύο κτιστών αντηρίδων του νοτίου τοίχου. Τόσο οι διαστάσεις τους (πλάτος 1,10 μ. και μήκος σχεδόν 3 μ.), όσο και η διάταξή τους (σε αντιστοιχία με τα ενισχυτικά τόξα της θολοδομίας), δεν ήταν αρκετές για να αποτρέψουν την τοπική κατάρρευση του ναού.

Οι όψεις του ναού είναι απλές και γενικά αδιάθροτες εκτός από την ανατολική, στην οποία η κόγχη του Αγίου Βήματος ζωογονείται με πέντε τυφλά αψιδώματα. Μορφολογικά στοιχεία των όψεων αποτελούν τα ανοίγματα, τα γείσα των στεγών και τα σκυφία, τα οποία υπήρχαν από ένα στα τυφλά αψιδώματα της κόγχης του ιερού και από ένα στα αετώματα των τοίχων του ναού.

Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι από αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό μεταξύ τους, ενισχύονται καθ' ύψος με οκτώ διαζώματα ξυλοδεσιών και είναι καλυμμένοι με επίχρισμα, το οποίο φέρει τοιχογραφίες στο εσωτερικό. Τα γείσα του κύριου ναού αποτελούνται από δύο σειρές πλίνθων σε επεξοχή και οι στέγες ήταν καλυμμένες με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας χτίστηκε πριν το 1785 σε μία εποχή που ο σταυρεπίστεγος ναός παύει να χρησιμοποιείται στην Ήπειρο, και στην ευρύτερη περιοχή του μνημείου δεν είναι γνωστά άλλα παραδείγματα μονόχωρων σταυρεπίστεγων ναών.²¹ Γνωρίζουμε, επίσης, ότι την ίδια εποχή έχουν οικοδομηθεί στην περιοχή αρκετοί μονόχωροι τρουλαίοι ναοί,²² γεγονός που μας αφήνει κάποια ερωτηματικά για τον τρόπο κάλυψης του μεσαίου τμήματος του κύριου ναού της Οδηγήτριας και την πιθανή ύπαρξη σε αυτό ενός τρούλου.

Ωστόσο, η τέταρτη παραλλαγή του σταυρεπίστεγου ναού, στην οποία πιθανότατα ανήκει η Οδηγήτρια (Σχ. 3) φαίνεται να εφαρμόστηκε αυτή την περίοδο στην κεντρική Πελοπόννησο. Είναι γνωστά εδώ και χρόνια τέσσερα μνημεία αυτής της παραλλαγής στην Αρκαδία. Πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο της Ρεκίτσας,²³ τον Άγιο Γεώργιο Πλάτσας Δημητσάνας, τη Μεταμόρφωση Σωτήρος Δημητσάνας και τον Άγιο Ιωάννη Μελισσόπετρας (τ. Τρεσταίνων).²⁴ Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί και το παράδειγμα της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας

²¹ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 117.

²² ΚΑΡΑΛΗΣ & ΚΟΥΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2017, 46.

²³ ΜΠΟΥΡΑΣ 1962, 284-293.

²⁴ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 162-169.

στο Γαρδίκι Αργυροκάστρου,²⁵ η οποία χτίστηκε πριν το 1827 και εκτός από την επιπλέον ενισχυτική ζώνη στο μέσον του διευρυμένου δυτικού τμήματος της κατά μήκος θολοδομίας είναι όμοια με τα παραπάνω μνημεία της Αρκαδίας.

Η περαιτέρω και σε βάθος εξέταση του ναού της Οδηγήτριας και των «κρυμμένων», μέσα στο οικοδομικό υλικό της κατάρρευσης, στοιχείων του ίσως μας βοηθήσει να προσθέσουμε στο μέλλον νέα δεδομένα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική αυτού του σημαντικού μνημείου.

Ζωγραφική

Την εντοίχια διάκοσμιση, όπως ήδη έχουμε αναφέρει παραπάνω, αναλαμβάνει ο γνωστός ζωγράφος φορητών εικόνων Σπυρίδων Μπέλλος (1750-1816)²⁶ εξ Αγίας Μαύρας το έτος 1785 που αποτελεί και το *uniquum* έργο μνημειακής ζωγραφικής του εν λόγω καλλιτέχνη.

Από το εικονογραφικό πρόγραμμα σώζονται ελάχιστα τμήματα και αυτά με αρκετές φθορές. Ακολουθείται η συνήθης διάταξη της Μεταβυζαντινής περιόδου που διαμορφώνεται σε τρεις κύριες ζώνες (Σχ. 4). Στη χαμηλή ζώνη απεικονίζονται όρθιοι μετωπικοί άγιοι που διακοσμούνται με ανάγλυφα γύψινα φωτοστέφανα, στη μεσαία ζώνη στηθαίοι άγιοι σε μετάλλια που διαμορφώνονται από ελισσόμενους βλαστούς καρποφόρας κληματίδας και στην ανώτερη ζώνη αναπτύσσονται οι κύριοι εικονογραφικοί κύκλοι.

Στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής κόγχης παριστάνεται η Παναγία στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνήτισσας. Η Παναγία στηθαία με τα χέρια υψωμένα σε στάση δέησης και ο Χριστός σε νηπιακή ηλικία που τείνει τα δύο του χέρια σε ευλογία (Εικ. 7). Στο κάτω μέρος της κεντρικής αψίδας απεικονίζονται τέσσερεις ιεράρχες, εκ των οποίων ο τέταρτος αριστερά της Παναγίας πλέον έχει καταστραφεί και δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί.²⁷ Στην κόγχη της Προθέσεως παριστάνεται η Άκρα Ταπείνωση, όπου αποδίδεται ο Χριστός από τα ισχία του και πάνω να σταυρώνει τα χέρια του στο υπογάστριο. Τη σκηνή συμπληρώνουν οι μορφές του Αποστόλου Ιωάννη αριστερά και της περίλυπης Παναγίας δεξιά, της οποίας η συναισθηματική φόρτιση εκφράζεται εικαστικά με το άγγιγμα της παρειάς της. Στον βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος ιστορούνται στη μεσαία ζώνη τέσσερεις στηθαίοι άγιοι, που διακρίνονται για την αρχιερατική τους ιδιότητα από το ωμοφόριο που φέρουν.

²⁵ ΤΗΜΟ 1998, 173-175.

²⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 62-63.

²⁷ Η παρατήρησή μας αυτή προκύπτει έπειτα από έλεγχο του φωτογραφικού αρχείου του κ. Στ. Μαμαλούκου.

Στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, αριστερά από τη θύρα, στη χαμηλή ζώνη, παριστάνονται τρεις όρθιες μετωπικές γυναικείες μορφές και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Από τις γυναικείες μορφές διακρίνεται η Αγία Παρασκευή που φέρει εντός πινακίου το αποτμημένο κεφάλι της (Εικ. 8).

Στον βόρειο τοίχο της εγκάρσιας καμάρας, στη χαμηλή ζώνη ιστορούνται τέσσερις ανδρικές μετωπικές μορφές, από τις οποίες διακρίνεται η μορφή του Αγίου Σπυρίδωνα. Μεταξύ αυτών και της δεύτερης ζώνης με τους στηθαίους αγίους που σώζεται αποσπασματικά διαπερνά διακοσμητική ταινία τεθλασμένων γραμμών χρώματος ερυθρού, ώχρας και κυανού.

Πάνω από αυτούς σώζονται πέντε σκηνές, της Ανάστασης και τα μετά αυτής γεγονότα. Ξεκινώντας από πάνω προς τα κάτω, αριστερά του παραθύρου παριστάνεται η Ανάσταση του Χριστού στον τύπο της *Εις Άδου Καθόδου*. Ο Χριστός εντός ελλειπτικής δόξας τείνει τα χέρια του προς τους ανισταμένους, από τους οποίους διακρίνουμε τους Προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομώντα με τις αυτοκρατορικές τους ενδυμασίες. Στην παράσταση ακολουθείται ο γνωστός από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα συμμετρικός εικονογραφικός τύπος.²⁸ Δεξιά του παραθύρου, η ροή συνεχίζει με την παράσταση της *Ψηλάφησης του Θωμά*. Στο κέντρο ιστορείται ο Χριστός που προσφέρει την νυχθείσα πλευρά του για ψηλάφηση στον Απόστολο Θωμά, ο οποίος τον προσεγγίζει από τα αριστερά.

Κάτω από αυτές τις σκηνές επιλέγονται να απεικονιστούν τρεις σκηνές, εκ των οποίων οι δύο απεικονίζουν επεισόδια που περιγράφονται συνοπτικά στις περικοπές των Εωθινών Ευαγγελίων. Στην πρώτη σκηνή ιστορείται ο *Λίθος*, που παριστάνονται τρεις μυροφόρες γυναίκες να τις υποδέχεται άγγελος καθήμενος επί του κενού μνημείου. Στη δεύτερη επιλέγεται η σκηνή *Μη μου Απτου* (*Noli me tangere*),²⁹ στην οποία απεικονίζεται να προσκυνά τον Αναστημένο Χριστό η Μαρία, ενώ πίσω της στέκουν σε στάση δέησης τρεις μυροφόρες που παρακολουθούν το γεγονός (Εικ. 9).

Η αποσπασματική εικόνα του εικονογραφικού προγράμματος μας επιτρέπει να κάνουμε ελάχιστες παρατηρήσεις για την εικαστική παραγωγή του ζωγράφου Σπυρίδωνα Μπέλλου. Τα μέχρι στιγμής στοιχεία που γνωρίζουμε για τον Μπέλλο είναι ότι διαγράφει μια καλλιτεχνική πορεία μεταξύ του 1778 με 1810, ιστορώντας φορητές εικόνες και θυρόφυλλα τέμπλων. Ένα από τα πρώτα ενυπόγραφα έργα του αποτελεί η φορητή εικόνα του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (1778)³⁰ στον ναό της Αγίας Τριάδος στο Καλλιγώνι Λευκάδος, ο οποίος ήταν συναδελφικός Πρεβεζάνων που μετοίκησαν το 1701 στην περιοχή.³¹ Επιπροσθέτως, η εκτέλεση και άλλων έργων στον εν λόγω ναό έως

²⁸ Πρβλ. KARTSONIS 1986, 8-10.

²⁹ Πρβλ. ΣΑΚΕΛΛΑΚΟΥ 2008-2012, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία του θέματος.

³⁰ Πρβλ. ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ 1974, 158.

³¹ Πρβλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2018, 36-45· ΚΑΡΑΛΗΣ 2020.

το 1804 καταδεικνύει ότι κάλυπτε τις αισθητικές προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών εννοριτών. Το παραπάνω γεγονός, δηλαδή η συνεργασία με Πρεβεζάνους, εξηγεί ίσως όχι και αρκετά πειστικά, ότι είναι και ο λόγος που επιλέγεται να ιστορήσει τον ναό της Οδηγητρίας(;) στο Λιμπόχοβο, σε μια περίοδο, την οποία εργάζονται και άλλα συνεργεία (Κατσανοχωρίτες, Αλέξιος εξ Άρτης) στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας.

Ο Μπέλλος φαίνεται ότι ήταν ένας καλλιτέχνης που προσαρμοζόταν εύκολα και με επιτυχία εκτέλεσης στις αισθητικές προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών του, έχοντας προφανώς στην κατοχή του συλλογή ανθιδόλων. Στη Λευκάδα, στη φορητή εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (1778) στον ναό της Αγίας Τριάδος στο Καλλιγώνι, ο καλλιτέχνης εμφορείται από τις ιδέες της λεγόμενης Επτανησιακής σχολής. Χρησιμοποιεί λαδοτέμπερα σε προετοιμασμένη ξύλινη επιφάνεια, ακολουθεί μεν το βυζαντινότροπο εικονογραφικό μοτίβο, αλλά στο πλάσιμο των μύων, των πτυχώσεων και στη διαχείριση της φωτοσκίασης φανερώνει την πρόθεσή του για μια πιο φυσιοκρατική απόδοση. Δυτικές επιδράσεις στην εν λόγω εικόνα θεωρούνται οι φυσιοκρατική απόδοση του τοπίου, η ρεαλιστική λεπτομέρεια στην ανατομία του σώματος, η προοπτική που δημιουργεί με την απόδοση σε μικρότερη κλίμακα δένδρων και λόφων στο βάθος και η ένταξη ανθρώπινων μορφών εντός της κοίτης του ποταμού.

Από τη μελέτη των τοιχογραφιών τού υπό έρευνα ναού φαίνεται ότι ο Σπυρίδων Μπέλλος γνωρίζει την τεχνική του *fresco*, καθώς εντοπίζουμε να έχει λειάνει πατητά πιθανόν με μυστρί το στρώμα του σοβά και έχει περάσει τις πρώτες αδρές εγχάρακτες γραμμές που ορίζουν το θέμα. Για τη φωτοσκίαση των μορφών μιμείται την παραδεδομένη τεχνοτροπία από τη Βυζαντινή περίοδο. Στη μορφή της Πλατυτέρας και του Χριστού είναι εμφανείς η χρήση των λευκών ψιμυθιών, χαρακτηριστικό της Κρητικής σχολής. Στην παράσταση του *Μη μου Άπτου* διαφοροποιείται εικονογραφικά από την ίδια παράσταση που εκτέλεσε αργότερα σε φορητή εικόνα της Αγίας Τριάδος στο Καλλιγώνι (Εικ. 10).

Στην τοιχογραφία εμπλουτίζει τη σκηνή με τρεις μορφές μυροφόρων, ενώ αντιθέτως στη σκηνή της φορητής εικόνας ιστορεί μόνο τα δύο πρωταγωνιστικά πρόσωπα του Χριστού και της Μαρίας της Μαγδαληνής. Διαφοροποίηση έχουμε στην απόδοση του σώματος του Χριστού που απαντά μετωπικός στην τοιχογραφία, ενώ στη φορητή εικόνα, κάτω από δυτικές επιδράσεις, αποδίδει το σώμα του Χριστού στραμμένο στην αντίθετη κατεύθυνση από τη Μαρία τη Μαγδαληνή ως ένδειξη έντονης κίνησης και απομάκρυνσης.³²

Συμπερασματικά, το μνημείο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρήζει επισταμένης μελέτης, αρχικά για την ιδιαίτερη στην περιοχή αρχιτεκτονική τυπολογία, αφού ανήκει σε μια σπάνια παραλλαγή των μονόχωρων σταυρεπίστεγων ναών. Έπειτα, γιατί ενδεχομένως προσφέρει τη μοναδική εκτέλεση τοιχο-

³² ΣΑΚΕΛΛΑΚΟΥ 2008-2012, 394-395.

γραφιών του Σπυρίδωνα Μπέλλου. Και, τέλος, διότι ο Λευκαδίτης ζωγράφος εργάζεται σε ηπειρωτικό χώρο και προσαρμόζεται στις συντηρητικές προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών του.

Summary

Fr. Elias KARALIS – Grigorios KOUTROPOULOS: *The church of Panagia Hodegetria (?) in Archangelos, Preveza (1785). Brief description and evaluation*

The ruined church of Panagia Hodegetria is located 1.6 km from the village of Archangelos, Preveza, in the old settlement of Limbochovo that was deserted at the end of the 19th century. The historical research on the church leads us to the conclusion that it was initially dedicated to St. Athanasius and probably the change took place under currently unknown circumstances. The temple belongs to the fourth type of the single-aisled cross barrel-vaulted churches in which the intersection of the transverse barrel-vault with the longitudinal one is reinforced with two arch bands supported by four pilasters. Its painting decoration was executed in 1785 by the Lefkadian painter Spyridon Bellos, as we are informed by the surviving inscription. The little surviving evidence indicates that Bellos is a painter who follows the dual –for that time– aesthetic preferences of his clients and executes them successfully.

✠

Βιβλιογραφία

- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1979, Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου, στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση* 1, Αθήνα, 111-120
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ Α., 1987, Η εξαφάνιση χωριών του Νομού Πρέβεζας κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 14, 32-35
- ΚΑΡΑΛΗΣ Η., 2020, Ο Ιερός Ναός της Αγίας Τριάδος στο Καλλιγώνι Λευκάδος, *Λευκαδικά Ανάλεκτα* 1, 39-58
- ΚΑΡΑΛΗΣ Η. & ΚΟΥΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 2017, Το καθολικό της Νέας Μονής Ζαλόγγου. Αρχιτεκτονική και ζωγραφική, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 53-54, 45-96
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν. Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινων* 2, 45-127
- KARTSONIS A., 1986, *Anastasis. The making of an image*, Princeton, NJ

- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003, Η Τουρκική Στατιστική της Ηπείρου στο σαλναμέ του 1895, στο: Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Λ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Ε. ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ & Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα, 245-312 (Τετράδια εργασίας 18)
- KÜPPER H. M., 1990, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, I-II, Amsterdam
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1956, *Η Αρχιτεκτονική των εκκλησιών και μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα
- ΜΠΑΚΑΣ Θ., 2010, Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα, II, 115-129
- ΜΠΟΥΡΑΣ Χ., 1962, Ρεκίτσα, στο: *Πελοποννησιακά Ε'*, 284-293
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1935, *Αρχείον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, I, Αθήνα
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χρ., 2018, *Το Αρχείο των βενετών προβλεπτών της Πρέβεζας. Διοίκηση και οργάνωση της πόλης τον 18^ο αιώνα*, Πρέβεζα
- ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Π., 1974, *Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα*, Αθήνα (Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Γ)
- ΣΑΚΚΑΣ Γ. Χ., 1973, *Η Ιστορία της Καμαρίνας και η τραγωδία του Ζαλόγγου*, Πρέβεζα
- ΣΑΚΕΛΛΑΚΟΥ Χρ., 2008-2012, Η εικόνα *Μη μου Άπτου* από την Αγία Κυριακή Χώρας Μυκόνου, *Εώα και Εσπέρια* 8, 391-408, <https://doi.org/10.12681/eaesperia.19>
- ΤΗΜΟ Ρ., 1998, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë Jugut*, Tiranë
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1975, Θεοτόκος Οδηγήτρια (Αι-δήτρια), *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 30, Χρονικά Β, 233
- ΤΡΙΑΝΤΑΡΗΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ D. D., 1985, *Die Nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, I, München
- ΤΣΙΛΗΣ Γ., 1986, Τρία έγγραφα των αρχών του ΙΘ' αιώνα που περιέχουν στατιστικές ειδήσεις και άλλες πληροφορίες για τις επαρχίες Πρέβεζας, Μπερατίου, Μετσόβου και Κορυτσάς, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 14 425-432
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, II, Αθήνα

Εικόνες

*ΕΙΚΟΝΑ 1: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Γενική άποψη από τα βορειοδυτικά
(ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1975, πίν. 148)*

*ΕΙΚΟΝΑ 2: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Γενική άποψη από τα νοτιοδυτικά
(Αρχείο Στ. Μαμαλούκου, 2008)*

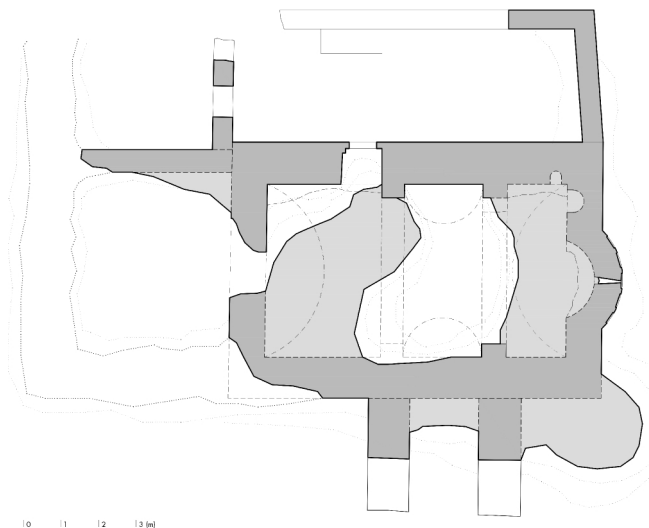
ΕΙΚΟΝΑ 3: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Γενική άποψη από τα βορειοδυτικά
(Αρχείο Γρ. Κουτρόπουλου, 2019)

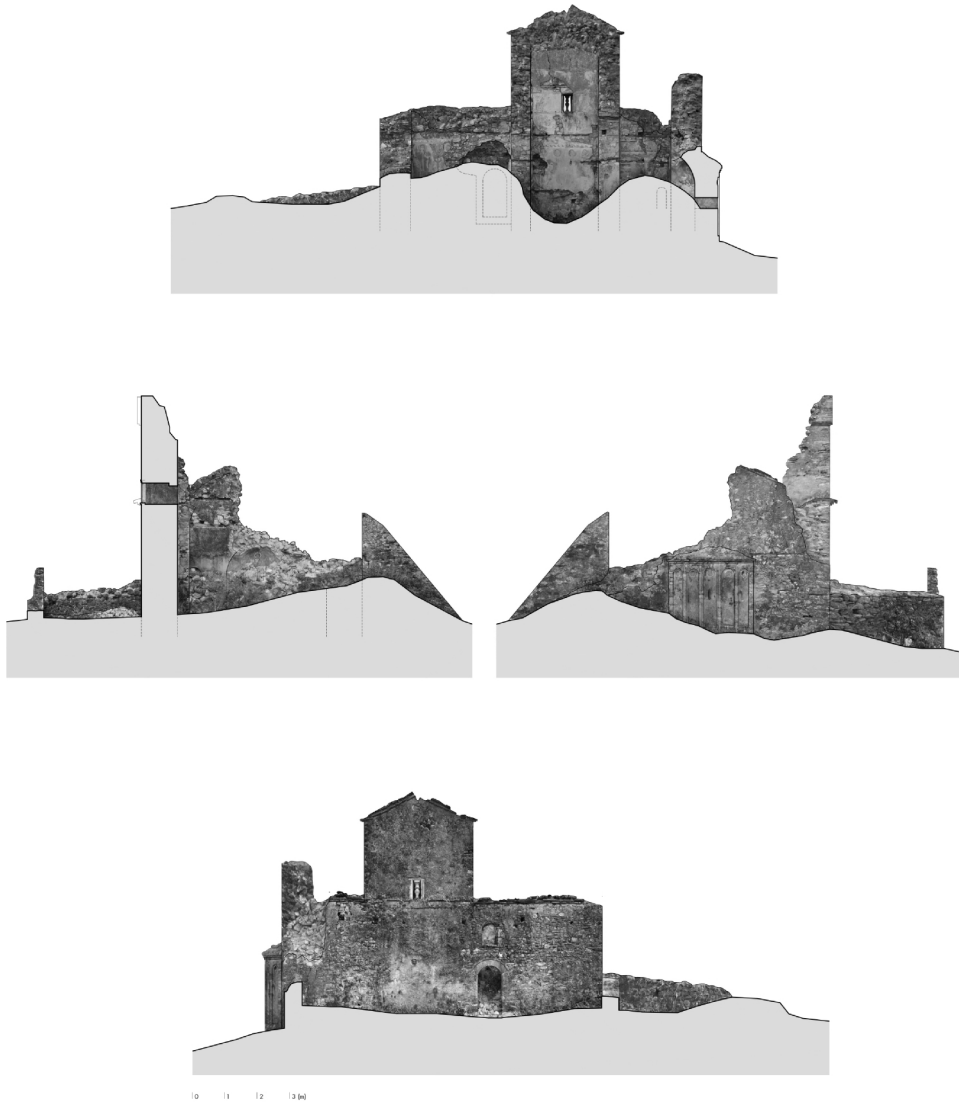
Εικόνα 4: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης. Επιγραφή
(Αρχείο π. Ηλ. Καραλή, 2019)

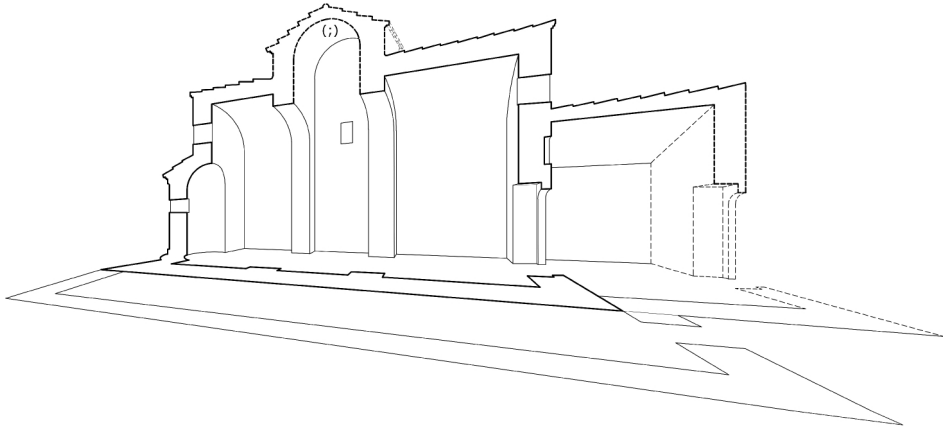
ΕΙΚΟΝΑ 5: Χάρτης της βόρειας Ελλάδας του 1829 με το τοπωνύμιο Λιμπόχοβο (Liboono). Χαλκογραφία των J. & C. Walker (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 0121)

ΣΧΕΔΙΟ 1: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης. Κάτοψη (Σχέδιο Γρ. Κουτρόπουλου, 2019)

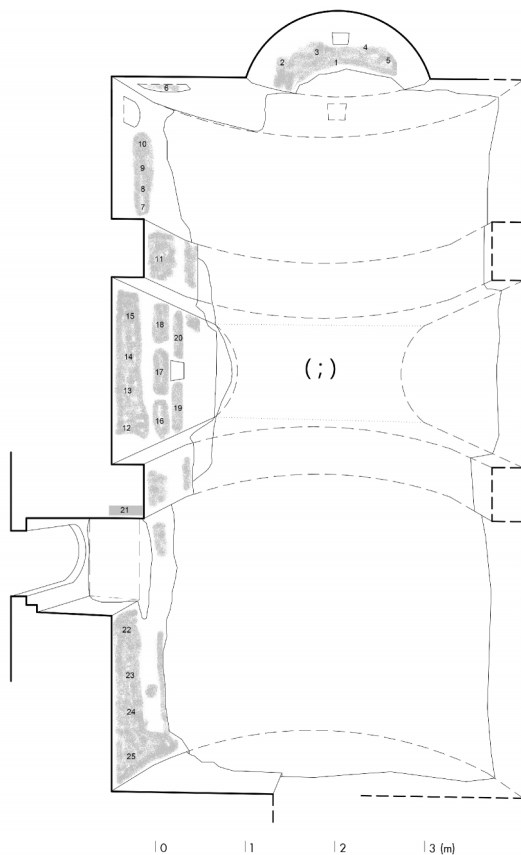
ΣΧΕΔΙΟ 2: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Κατά μήκος τομή, εγκάρσια τομή, ανατολική και βόρεια όψη.
(Σχέδιο Γρ. Κουτρόπουλου, 2019)

ΣΧΕΔΙΟ 3: *Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Πρεβέζης. Αναπαράσταση. Προοπτικό (Σχέδιο Γρ. Κουτρόπουλου, 2019)*

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης. Αποψη του βόρειου τοίχου από τα νότια (Αρχείο Στ. Μαμαλούκου, 2008)*

Σχέδιο 4: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
 Προοπτική άνοψη
 (Σχέδιο Γρ. Κουτρόπουλου, 2019)

1. Παναγία Βλαχερνήτισσα	14. Αδιάγνωστος Ιεράρχης, ολόσωμος
2. Ιωάννης Χρυσόστομος	15. Σπυρίδωνας, ολόσωμος
3. Γρηγόριος Θεολόγος	16. Ο Λίθος
4. Βασίλειος Καισαρείας	17. Μη μου Άπτου
5. Αδιάγνωστος Ιεράρχης	18. Αδιάγνωστη παράσταση
6. Άκρα Ταπείνωση	19. Εις Άδου κάθοδο
7. Ιεράρχης, στηθαίος σε μέταλλο	20. Ψηλάφηση Θωμά
8. Ιεράρχης, στηθαίος σε μέταλλο	21. Επιγραφή
9. Ιεράρχης, στηθαίος σε μέταλλο	22. Αρχάγγελος Μιχαήλ
10. Ιεράρχης, στηθαίος σε μέταλλο	23. Αδιάγνωστη Αγία, ολόσωμη
11. Αδιάγνωστος Ιεράρχης, ολόσωμος	24. Αδιάγνωστη Αγία, ολόσωμη
12. Αδιάγνωστος Άγιος, ολόσωμος	25. Παρασκευή
13. Αδιάγνωστος Άγιος, ολόσωμος	

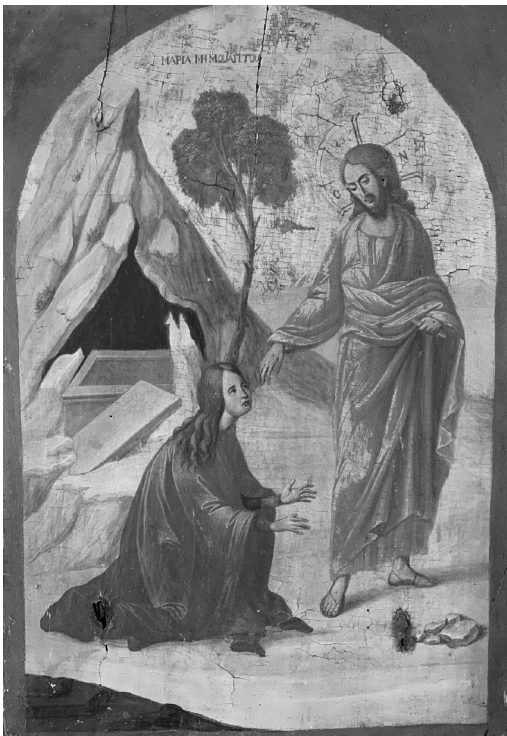
ΕΙΚΟΝΑ 7: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Αποψη του ανατολικού τοίχου από τα δυτικά
(Αρχείο Στ. Μαμαλούκου, 2008)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ναός Παναγίας Οδηγήτριας Αρχαγγέλου Πρεβέζης.
Όρθιες μετωπικές Αγίες
(Αρχείο π. Η. Καραλή, 2019)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ναός Παναγίας
Οδηγήτριας Αρχαγγέλλου Πρεβέζης.
Μη μου Άπτου
(Αρχείο π. Η. Καραλή, 2019)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Ναός Αγίας Τριάδος
Καλλιγώνι Λευκάδος. Φορητή
εικόνα «Μη μου Άπτου»
(Αρχείο π. Η. Καραλή, 2019)